

UYGUR DEVLETİNİN İLK KAĞANLARININ (744-840) AD VE UNVANLARI ÜZERİNE**Dr. Ebulfez Kulu AMANOĞLU***

Antroponimler, bütün dönemlerde toplum üyesi için büyük öneme sahip olmuştur. Ad, gelenek ve göreneklerin, dinsel ayinlerin, onların eşyavi atributlarının söz vasıtasıyla ortaya çıkmasıdır. Ad, yalnızca belli sosyal bireylerin (fert) çevresinde şahısların zaruri iletişim ihtiyaçlarını yerine getirmek, karşılamak fonksiyonunu arz etmiyor, aynı zamanda onların kültürel, sosyal durumunu da yansıtır. Lev N. Gumilyov çok doğru olarak belirtiyor ki, Türk'ün adı her zaman onun toplum içindeki durumunu, mevkiini göstermiştir.¹

Bütün dünya halklarında olduğu gibi eski Türklerde de ad sisteminin takdire şayan, kendine özgü özellikleri olmuştur. Burada ad verme gelenekleri, onun muhtelif aşamaları, adla ilgili inanışlar, kişi adları, yer adları, etnos adları, bunların bir biriyle ilişkileri, unvanlar, onların verilme ve kullanma makamları, halleri vs. eski Türk kültürünün öğrenilmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Bu bakımdan incelememizin konusu olan eski Uygur devleti (744-840) hükümdarlarının ad ve unvanları dikkati çekiyor. Her şeyden önce şunu belirtelim ki, eski Uygurlar ad ve unvanlarının verilmesinde Göktürk geleneklerini bir o kadar da genişletilmiş şekilde sürdürmüşlerdir. Uygur kağanlarının ad ve unvanlarının verilmesi çoğu zaman Çin imparatorunun girişimi ile gerçekleştiriliyordu. Aynı zamanda bazen bu unvanlar tartışmalı oluyor, komşu devlet başçıları tarafından tanınmıyor, kabul edilmiyordu. Mesela, Çin Tang imparatoru sonuncu Göktürk kağanını Ozmış Kağan olarak tanımasına rağmen, Uygurlar onu kağan kabul etmiyorlardı. Bu husus o dönemin yazılı kaynaklarına da yansımıştır. Öyle ki, Uygur kağanlığı devri abidelerinde bu hükümdarın adı kasıtlı olarak Ozmış Tigin (Terhin ab. Doğu t. 6, 9) şeklinde kayıtlıdır.

Eski Türk ad verme geleneğine göre kabile başçısı tahta çıktığı zaman mutlaka yeni ad, unvan kabul ediyordu. Şurası da ilginçtir, hem Göktürk yazıtlarında, hem eski Uygur yazıtlarında kağanların tahta çıktıktan sonra kabul ettiği resmi adlar, kağan olurken yaptığı hizmetlere göre kazandığı unvanlar belirtilmiştir. Dikkate değer hal budur ki, bu ad ve unvanlar çoğu zaman Çin kaynaklarındaki şahıs adları ve unvanları ile üst üste düşüyor. Sözcüleri Çin kaynakları eski Türk ad sisteminin araştırılmasında büyük önem taşıyor. Bu konuda eski Türk tarihinin seçkin araştırmacılarından Lev N. Gumilyov'un önemli çalışmalar ve gözlemler yaptığını özellikle vurgulamak lazımdır. Gumilyov, Çin kaynaklarına dayanarak bir takım Tukyü ve Göktürk kağanlarının adını onarmış,

* Nahçıvan Devlet Üniversitesi Öğretim Üyesi.

¹ Lev N. Gumilyov, Drevne Tjurki, N., 1967, s.91.

berpa etmiş, bu adların uzun bir listesini çıkararak kitabına eklemiştir. Yazar eski dönem Çin hiyerogliflerinin özel bir yöntemle transkripsiyon edilmesine, okunmasına gerek olduğunu, Türk adının XX. Yüzyıldaki gibi tu-czyue değil, eski dönemlerde olduğu gibi, yani tu-gyu şeklinde okunması gerektiğini gösteriyor. Eski Türk onomastiği için önemli katkıda bulunmuş Gumilyov devam ederek yazıyor: “*Nam udalos ustanovit kto i poçemu v raznoe vremya imenovalsya po-raznomu. Kitaytsı podbirali ieroglifi ne sluçayno i tolko çast ix izobrajaet tyurkskuyu fonemu. Mnogie ieroglifopodobranı spesialo, çtobi otrazit xoroşee ili durnoe otnoşenie k tyurku –nositelyu imeni, i podças zdes tolko možno ulovit nekotorie nyuansı kitayskoy politiki.*”²

Bizim incelememizde Uygur kağanlığının (744-840) ilk kağanlarının taşıdıkları ad ve unvanlar hakkında düşüncelerimizi, gözlemlerimizi aktarmak isteriz.

Uygur devletinin ilk kağanının adı eski Türk yazıtlarında Kül Beg Bilge Kağan (Tes güney 18), Kül Tarkan (Sevrey ab.), Kül Bilge Kağan (Şine-Usu 5) şeklinde geçmektedir. Bu adları oluşturan komponentlerin bir kısmı unvanlardan oluşmaktadır. Buradaki ‘bilge’ kelimesi ile ilgili olarak şunu belirtelim ki, Uygur devletinin ilk kağanları Bilge Kağan hanedan ismi ile tanınırdı. Fakat Tes yazıtında ve Karabalgasun abidesinin Türkçe metninde bunun yerine Uygur kağan formülü yer almaktadır (Tes ab. 12).

Kül Bilge Kağan’ın adı Karabalgasun abidesinin Çince metninde Kutluğ Boyla şeklinde (KB 3) kayıtlanmıştır. Araştırmacı S. Gömeç, bunun ‘Kül Boyla’ şeklinde okunmasını müsait biliyor.³ Lev N. Gumilyov ise bu kağanın adını ‘Peylo’ şeklinde göstermektedir.⁴ ‘Peylo’ kelimesi büyük bir ihtimalle eski Türkçe’de rastladığımız ‘boyla’ unvanının fonetik bir varyantıdır.⁵

Hu-su adlı bir Uygur elteberinin oğlu olan Peylo, 744’te Basmıllara saldırıp, onları bozguna uğrattı. Uygurlar, Basmılların başı Sede İş Kağan’ın başını keserek Çin imparatoruna gönderdiler ve Kutluğ boylaya Kutluğ Bilge Kül Kağan unvanının tanınmasını talep ettiler.⁶ Böylelikle, 744 yılında Ötüken’de kurulan yeni Uygur

* “Aynı şahıs adlarının değişik zamanlarda farklı şekillerde kullanılmasının nedenini biz aydınlatılabildik. Çinliler hiyeroglifleri rastgele seçmemişlerdir. Bu hiyerogliflerin yalnızca bir kısmı Türk fonemlerini aksettirmektedir. Bir çok hiyeroglifler özel olarak seçilmiş ve bunlar Çinlilerin isimler aracılığıyla Türklere iyi veya kötü münasebetlerini göstermektedir. Bundan dolayı Çin politikasının bazı ayrıntılarını belirlemek mümkündür.”

² Lev N. Gumilyov, A.g.e., s.91.

³ Saadettin Gömeç, Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü, Ankara 1997, s.2.

⁴ Lev N. Gumilyov, A.g.e., s.366.

⁵ ‘Boyla’ hakkında bakınız: Semih Tezcan, “Eski Türkçe Boyla ve Bağa Sanları Üzerine”, TDAY-Belleten 1977, Ankara 1978, s.53-69.

⁶ N. Y. Bıçurin, Sobranie Svedeniy o Narodax, Obıtavşix v Sredney Azii v Drevnie Vremena, t. I., N.-L., 1950, s.307-308.

devletin ilk kağanı Kutluğ Bilge Kül Kağan adı veya unvanı ile tahta oturdu. Bu unvan Çin kaynaklarında Ku-tu-lu Pi-chi Chüeh Ko-han şeklinde kayıtlıdır.⁷ Bu kağana Tang imparatoru tarafından aynı zamanda Fengi wang adı ve daha sonra da Huai-jen unvanı verilmiştir.⁸ Prof. Dr. Özkan İzgi, ilk Uygur kağanının 747'ye kadar yaşadığını gösteriyor ve bu vesile ile eski Türk kağanlarına unvanların verilmesini şöyle izah ediyor: “*Türk-Çin münasebetlerinde daima Çinliler tarafından Türklere başa geçen kağanlara unvan verilmesi ve onların kağanlıklarının tanınması olayı büyük merasimlerle yapılırdı. Kutluğ Bilge Kül Kağan için de unvan verilmesi ve onların kağanlığının tanınması hadisesi, Çin sarayında bir merasimle gerçekleşmiştir. Kutluğ Bilge Kül Kağan tarafından Çin sarayına bir elçi yollanmış ve elçi ‘Büyük İmparatorluk sekreterliği’ dairesi başkanı tarafından çağrılmış ve kendilerine burada kağanın atama evrakı verilmiştir. Elçi daha sonra binadan çıkarak kendisini Çin başkentinden geri getirecek olan imparatorluk arabasına binip şehrin dışına gitmiştir. Burada arabasından inen elçi, kendi flama ve amblemleri ile yürüyüp ülkesine geri dönmüştür.*”⁹ Aynı yılda hükümdarın büyük oğlu varis Tay Bilge Tutuk’a ‘yabgu’ unvanı verilmiştir: “*Tay Bilge Tutukuğ Yabgu anta atadı*” (Şine-Usu kuzey 12; Terh. Güney 5). Bu antroponimin terkipteki ‘Tay’ komponenti muhtemelen Çin’den alıntı olup, büyük anlamına gelmektedir. Onun kardeşi Moyun çorla taht kavgasında Tay Bilge Tutuk yenik düşmüştür. Moyun çor (747-759) kişi adı eski Türk yazıtlarında kullanılmamış, yalnızca Çin kaynaklarında rastlanmaktadır. İhtimal, bu kişi adı, kağanın tahta çıkmadan önce taşıdığı addır. Bu Uygur kağanı Çin kaynaklarında Moyun ço ve Ko-lo kağan adı ile tanınır.¹⁰ No-yen-ço şeklinde olan Çin hiyerogliflerinden Şlengel farazi olarak Moyun çor varyantını çıkarmış, ancak sonraları P. Pelliot bunun Bayan çor şeklinde olduğunu tespit etmiş ve ispatlamıştır.¹¹ Bazı araştırmacılar bu antroponimin apelyativinin Sanskrit dilinden alındığını, orijinalinde (alındığı dilde) punya olduğunu ve hizmet (Rusça: zesluga) anlamını bildirdiğini iddia etmektedirler.¹² Moyun çor adının zengin ve ünlü anlamına geldiği söylendiği gibi, Bodun çor’dan bozma olduğu da ileri sürülmektedir.¹³

Şunu da belirtelim ki, S. G. Klyaştorniy, Moyun çor kağanın gençlik adının Turyan olduğunu ve bunun Terhin abidesinde (güney t. 4) yer aldığını iddia etmektedir.¹⁴ Bir süre sonra aynı abideye müracaat eden Talat Tekin aynı işaretleri ekli zarf olarak okuyor ve onu ayağa kalkarak şeklinde tercüme ediyor.¹⁵ Bizce bu

⁷ Saadettin Gömeç, A.g.m., s.23.

⁸ Özkan İzgi, Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi, Ankara 1987, s.14.

⁹ Özkan İzgi, A.g.e., s.15.

¹⁰ R. Grousset, Bozkır İmparatorluğu, İstanbul 1993, s.129.

¹¹ P. Pelliot, Apropos des Cemana, XJA 1920, I, s.153.

¹² V. Maxpirov, İmena Drevnix Predkov, Almatı 1997, s.147.

¹³ Saadettin Gömeç, A.g.e., s.36.

¹⁴ S. G. Klyaştorniy, Terxinskiy Napdis, ST 1980, Bakü, No:3, s.92.

¹⁵ Talat Tekin, “Yeni Bir Uygur Anıtı”, TTKB 1982, S.184, s.814.

görüş daha inandırıcıdır. Çünkü eski Türk yazıtlarında ancak kağanların hakimiyet döneminde aldığı resmi ad ve unvanlar geleneksel şekilde kaydediliyordu.

Moyun çor tahta çıktığında Türkçesi, Tengride bolmuş etmiş kağan unvanını almıştır. Kadını da İlbilge katun unvanını almıştır: “*Tengride bolmuş il etmiş Bilge Kağan atadı İlbilge katun atadı*” (Terh. Güney 6). Kaydedelim ki, Göktürkler asilzade adlarında da Eletmiş unsuru göze çarpmaktadır. Mesela Ongin abidesinde Eletmiş yabgu antroponimi (Öö 4) literatürde bu kağanın Alar İdakut ve Karluk Kağan unvanları aldığı de belirtilmektedir.

Moyun çor’un büyük oğlunun adı Kutluğ Bilge yabğu (Terh. Ab. 12), diğer oğlunun adı Bilge Tarkan (aynı yerde) olduğu tespit edilmiştir. Ancak Talat Tekin, S. G. Klyaştorıny’in bu yorumu ile razılaşmayarak metnin aynı harfi işaretlerini Bilge Tölös Uluğ Bilge şad şeklinde bir kişi adı olarak okumaktadır.¹⁶

Bizce bu meselede S. G. Klyaştorıny haklıdır. Talat Tekin’in bu konudaki görüşlerine katılmıyoruz. Çünkü, Moyun çor kendi abidesinde de iki oğlundan bahsediyor: “*Oğlıma yabgu şad at bertim. Tarduş, tölis bodunka bertim*” (MÇ güney 7), Oğlı Tarduş yabğu, Tölös şad olurtı (Tes batı 6). Terhin abidesinde biraz aşağıda (14. Satır) abideyi yükselten Moyun çor’un 2. oğlunun adı bizce, tam şekilde Bilge Kutluğ tarkan sengün şeklinde verilmiş, yazılmıştır. Bellidir ki, Terhin abidesi tahminli olarak 756-758’li yıllarda konulmuştur.

Moyun çor kağanın büyük oğlu ihanet edip, idam edildiği için hükümdar öldüğünde ikinci oğlu, yukarıda sözünü ettiğimiz Bilge Tarkan 759’da tahta çıkmıştır. Bu kağan Türk tarihinde mühim rol oynamış, Çin devleti ile sıkı ilişki kurmuştur. İşte bu yüzden ki, hem eski Türkçe metinlerde, hem de Çin kaynaklarında bu kağanın birkaç ad ve unvanı yer almıştır.

Çin kaynaklarına göre yeni Uygur kağanı Teng-li Meu-yi unvanı ile tahta oturmuştur. Bu kaynaklarda onun gençlik unvanı İdigyan veya İ-ti-chien şeklinde yansımıştır. Söz gelişi bu antroponim’in Türk metnindeki Ödkenç kişi adı ile (Antadan Ödkenç –kağan ermiş- Tes 13) aynı kökenli olduğunu düşünebiliriz. Bu doğrultuda S. G. Klyaştorıny’in düşünceleri de dikkate değer niteliktedir: “*İmye kağana Ödkenç ne otojdes tevlyatstaya po inim istočnikam. Sopotavlenie s idi kenç uka zivaet liş na obşnost onomastičeskoj modeli. Po konsultačii S. Y. Yaxontova imya Ödkenç moglo bit proobrazom kitayskoj transkripsii imeni I. kağana 2. Uygurskogo çarstva Tegyana-sygina. Sraivni: pozdnyuyu (X v.) kitayskuyu transkripsiyu slova kenç.*”¹⁷

¹⁶ Talat Tekin, A.g.e., s.91.

* “Ödkenç kağan isminin Çin kaynaklarındaki şekliyle aynileştirmeye diğer kaynaklarda rastlanmamaktadır. İdikenç kelimesiyle karşılaştırılması bunların onomastik şekil açısından umumiliğine göre işaret etmektedir. S. Y. Yahuntov’un gösterdiğine göre Ödkenç ismi muhtemelen 2. Uygur kağanlığının ilk hükümdarı Tegyana-Sygın’in Çin kaynaklarındaki yazılışının karşılığıdır. Kenç kelimesini daha sonraki (X. asır) Çin kaynaklarındaki yazılışı ile karşılaştır.”

Büyük ihtimalle Ödkenç antroponimi iki unsurdan oluşmuştur: *öd*, eski Türkçe'deki 'idi' (sahip, ağa, efendi) kelimesi ile ilgilidir. *Kenç* unsuru ise orta yüzyıllara ait hukuk vesikalarının içerisinde antroponimlerin terkinde rastlanmaktadır.

Kayd edelim ki, kağanın Çince'deki *Meu-yü* adı Karabalgasun abidesinin Soğd metninde Bögü kağan şeklinde işlenmiştir. Karabalgasun abidesinin Çince metninde kağanın adı aynı zamanda (Türkçesi) Tengride kut bolmuş Eltutmuş Alp Külüg Bilge kağan şeklinde geçmektedir.¹⁸ Bazı araştırmacıların görüşüne göre, bu unvan ona 764'te Tang imparatoru tarafından verilmiştir.¹⁹ Bögü kağan 762'de Çin'deki büyük isyanı bastırıldığına, imparatoru kurtardığına göre unvanına Çinliler İn-i Çzyan-gan kelimelerini de eklemişlerdir. Bu unvanın anlamı, yiğit, cesur, itibarlı, güvenli demektir.²⁰ Sevrey abidesinin Türkçe kitabesinde işlenmiş 'İngi Yağlakar' antroponimi de büyük ihtimalle Çince'dekinin kısaltılmış şeklidir. Buradaki 'Yağlakar' belli olduğu üzere, ünlü bir Uygur kabilesinin adıdır. Uygur hakanları da Ton bağa tarkana kadar bu kabileden çıkmışlardır. Yağlakar etnonimi Tes, Terhin ve Süci abideleri antroponimlerin terkinde işlenmiştir: Alp İşbara sengün Yağlakar (Terh. 7), İngi Yağlakar (Sevrey ab.), Yağlakar kan (Sü ab. 1).

Run alfabesiyle yazılmış Tes yazıtında (diğerlerinde rastlamadık) Bögü kağanın Türkçe adları El tutmuş (6) ve Bökü Uluğ kağan (7) şeklinde işlenmiştir. Yeri gelmişken, Bögü onomastik biriminin apelyativi, onun anlam özellikleri hakkında çeşitli görüşler vardır. Bazı araştırmacılar bu leksik birimi kudretli, yiğit gibi izah etmelerine rağmen, bizce bu kelime burada bilgin, alim, hekim, sihirbaz anlamını ifade etmiştir. Uygur kağanının Bögü adını alması muhtemelen onun Mani dininin Uygurlar arasında yayılması ile ilgilidir.

Bellidir ki, 763'te Bögü kağanın tekidiyle Uygurlar devlet seviyesinde Mani dinini kabul etmişlerdi. Bu olaylar Uygur alfabesiyle yazılmış Bögü han şerefine metin abidesinde belagatli bir dille tasvir edilmektedir. Mani rahipleri bu dini himaye ettiğine göre Bögü kağanı tebliğ edip idealleştirmiş ve bu abidede bile onu Tengri İlig Bögü kağan ve Bögü han Tengriken (TTIIA) olarak kabul etmişlerdi. Mani dini mensupları onu hem de Tengri kağan adlandırmışlardı.

Diğer bir Mani metninde de Bögü kağanın daha debdebeli unvanı da yer almıştır: "*Uluğ ilig Tengride kut bolmuş erdenin il tutmuş alp kutluğ külüg bilge uygur xağan zahagi-mani.*"²¹ Burada zahagi-Mani, Mani'nin varisi, halefi anlamına gelmektedir.

¹⁷ S. G. Klyaştorıny, *Tesinskaya Stele*, 1983, No:6, s.89.

¹⁸ S. G. Klyaştorıny, *A.g.e.*, s.83.

¹⁹ Özkan İzgi, *A.g.e.*, s.16.

²⁰ S. G. Klyaştorıny, *A.g.e.*, s.83.

²¹ S. G. Klyaştorıny, *A.g.e.*, s.83.